

Sait Çetinoğlu: Ermeni Toplumunda Dayanış- ma Geleneği, Sosyal Dayanışma Kurumlarının Tesis ve Ermeni Yetim Dünyası

Posted on 17/12/2015

Ermeni yetimlerine yardımlarını esirgemeyenlerin anısına

-Senin baban var mı?

-Hayır

-Senin annen var mı?

-Hayır

-Biliyormusun benim de annem ve babam yok

-O zaman gel, biz birbirimiz için aile olalım.

(Zabel Yesayan – Yıkıntılar Arasında)

Anayurdunda azınlıkta kalma, korunmasızlık, saldırılar, katliamlar ve Yetimler

7. Yüzyıldan itibaren tarihi Ermenistan'a yönelik sistemli saldırılar sonucunda Ermenilerin tarihsel topraklarında sistematik olarak tüketilmeleriyle sonuçlanmış, bu olgu Ermeni halkını korunmasız bırakarak saldırılara daha da açık bir hale getirmiştir.

Bu saldırılar ve özellikle de 19. Yüzyılda tarihi Ermenistan'ın bir savaş alanı haline gelmesi Ermeni halkında yıkımı daha ileri boyutlara taşıyacak saldırılar kitlesel katliamlara dönüşecektir. 19. Yüzyılda bölgede gerçekleşen savaşlar sonucunda bölge kitlesel göçlere sahne olmuştur.[\[1\]](#) Ermeni halkı bu yüzyıldaki iki büyük savaş esnasında ve sonrasında kendini artık anayurdunda giderek yoksullaşması hem ekonomik hemde güvenlik sorunlarını aşmak için tarihsel topraklarını terk etmek zorunda kalır. Bu süreç sonucunda, Ermenilerin tarihsel topraklarında *azınlıkta* kalmalarına yol açmıştır. Bu aynı zamanda korunmasızlık demektir ve Yüzyılın sonunda Ermenilere karşı en büyük sistemli saldırı 95-96 katliam ve yağmaları ile gerçekleşmiştir. Yüzyılın son saldırısı Ermeni halkı için için çok büyük bir travmadır bu olgu Helen B. Harris'in, Ermeni halkının dini lideri Patrik İzmirliyan ile olan görüşmesinde belirgindir. İzmirliyan, toplu göçün dahi düşünülebileceğini ifade etmesi de anlamlı ve altı çizilmesi gereken bir olgudur: "Görüşme çok üzücü geçti; Patrik halkına dair üzüntülerim açığa vurdu ve kalbini ziyaretçilerine alabildiğine açtı... Masasındaki mektupları göstererek *Haber aldığım korkunç işkence ve katliamlar çok rencide edici* diye devam etti ve heyecanla ekledi: *Tüm Ermeni ulusu kana batmış. Avrupa'nın altı büyük Hıristiyan devletinin bu toplukuyumu elleri kolları bağlı seyretmesini akıl, mantık almıyor. Kati inancım şudur ki, Tanrı bu konuda bu devletleri sorguya çekecektir.* Şüphesiz kırk yıl önce Türkleri kurtarmak için müttefik bulabilen ve daha sonra da San Stefano antlaşmasını bağlayabilen İngiltere, dilese, düşmanlarla çevrili olsa da, onbeş yıldır inançlarından ödün vermeyen bir Hıristiyan halkını kurtarmak için müdahalede bulunabilirdi. Tarihte böyle sistemli ve devamlı soygun, işkence, hapsedme, sürgün ve cinayet şeklinde seyreden bir zulmün bir benzeri daha yoktur. *Dünyayı kana bulayan ve sonra yok olup giden Neron'lar olmuştur kuşkusuz, ama bizim acılarımız son bulacak gibi değildir.* Son olarak Ermenilerin göçü fikrini tasvip edip etmediği sorulduğunda, Patrik şöyle yanıtlıyordu: *Milletçe, topyekûn hareket edilebilirse, bölünmeyeceksek, neden olmasın. Yüzyıllardır bir aradayız ve birlikte çok acılar gördük geçirdik. Sonsuza dek de kopmayacağız.*"[\[2\]](#) Patrik, 1894-96 katliamlarını "basit bir fanatizm dalgası olmayan böyle sistematik bir zulmün tarihte bir eşinin daha olmadığını söylüyordu."[\[3\]](#)

Katliamlarla Ermeni halkı yeni bir kitlesel olgu ile karşı karşıya kalır: YETİMLER!

İhtiyatlı gözlemciler, 1896 yazında, kitle katliamları sonrasında on iki yaş altında en az elli bin öksüz çocuktan söz etmektedirler; bunların sadece pek az bir kısmı misyon yetimhanelerinde yetiştirilme ayrıcalığına -mağdurlar tarafından ifade edilen şekliyle- sahip olabilmıştır.[\[4\]](#)

Harris'lerin mektuplarında 95-96 katliamlarındaki ekonomik ve sosyal dokunun tahribatını açıkça görmekteyiz[\[5\]](#): J. Rendel Harris 17 Mayıs 1896 tarihinde Urfa'dan yazdığı mektubunda *Bu zavallı ve kederli ailelere ne yapılmalıydı? Gregoryan dostlarıma gözetilecek ilk şeyin yetimlerin ihtiyaçları olduğunu söyledim ki biz zaten onların bildiği üzere buna bir çekiç çakmıştık ve önümüzü görebildiğimiz sürece işi ilerletecektik. Ama onlara Avrupa ayarında (İstanbul'dan ferman gelmeden yapılamayacak olan) bir yetimhane değil, yuvasız çocuklar için evler yaptığımızı da belirttim (önceki mesajımda ne kadar küçük bir bütçeyle çalıştığımızı anlatmıştım. Arkadaşlarımızın bir çoğu lüks içinde yaşarken, yılda beş pound o kadar komik ki).* J. Rendel Harris'in 24 Mayıs 1896 günlü Urfa'dan yazdığı mektuba Helen'nin Notunda; *Geçen Pazar günü Protestan Kilisesi'nde Bayan Shattuck'un çevirmenliğinde bir kadınlar toplantısı daha düzenleme ayrıcalığına sahip olduğumu bilmek istersiniz belki. Bu yaşamak ve çarşafly aziz yaratıkların çoğu toplukıyım dullarıydı ve hepsi de sevdiklerini yitirmişlerdi. Doğrusu o muazzam kalabalığın - neredeyse sekiz yüz kişi - ellerimizi öpme ve öykülerini, kuşkusuz kısaca anlatma girişimleri çok ilginç bir manzara oluşturuyordu. Sizin tüm sevgi ve sempatinizi, yanısıra kendiminkileri sözlerimin arasına sıkıştırmaya can attım, zira teselli ve huzur vermek için çabalamanın Tanrı tarafından bahşedilen iyi bir fırsat olduğunu hissediyordum."*

Helen B. Harris'in Diyarbakır'dan yazdığı 1 Haziran 1896 tarihli mektubunda yetimlerin korunabilecekleri bölgelere gönderilmesinin de kısıtlı ve zor olduğunu kaydeder. Antep'li bir yetim gurubunun İzmir'e nakli reddedilmiştir. J. Rendel Harris'in Harput'tan yazdığı 25 Temmuz 1896 günlü mektubunda Harput'ta 70 çocuklu bir yetimhane açıldığını ve bir kısım

yetimlerin de İstanbul'a gönderildiğini yazar. J. Rendel Harris'den Londra'da 4 Eylül 1896 tarihinde düzenlenen Özel Yardımlaşma Cemiyeti toplantısı notlarında Malatya'daki 105 yetim ve 500 dul kayıtlıdır.

Rendel ve Helen B.Harris'in Ermenistan misyonuna uyarı notlarında “*Düşünün ki kasabalarımızdan birinde dükkânların yarısı yağmalanmış, nüfusun beşte biri ölü ya da yaralı, yani kadınların beşte biri dul. Taşları yeniden yerine oturtmak öyle zor ki. Tüm ticari faaliyetler ölmüş... Dullara ve yetimlere gelince: kimse onlar için kolunu kıpırdatmıyordu; toplumun o kesimi kendini onarmada beceriksiz di; insanlar yeniden işe koyulabilirlerdi: çocuklar çaresizdi, keza dullar da öyle. Malatya'da 1560 yetim ve 500 dul vardı, hemen hemen her Hıristiyan evi harap edilmişti. İnsanların içinde buldukları korku ve umutsuzluk halini gözlerinizin önüne getirin bir... Eğin toplu kıymına dair ayrıntılı raporda, kıyımın erkeklere yönelik yüzünü görmek mümkün: Bugünkü postadan çıkan mektuplar ölü sayısının 2500'ün üzerinde olduğunu gösteriyor. Çocuklar ve kadınlar bir yana ,hayatta kalan Erkeklerin sayısı çok az. Papaz geçen Pazar ki ibadette 200 kadın ve çocuğa karşılık sadece on erkeğin bulunduğunu yazıyor.*

1. Felix Charmetant'ın raporundan [6]da bu katliamlarda erkek nüfusun hedef alındığı açıkça görülmektedir: *Bayburt,yollar evsiz barksız kalmış, üstü başı çıplak aç susuz dolanıp duran kadın ve çocuk kabileleri ile doludur, Diyarbakır, Evsiz-barksız aile babasız bırakılan 400 ailelik Ermeni toplumundan arta kalanlar da hükümetin yaptığı birkaç göstermelik yardım dışında açlıktan yok olurlar” Gürün “150 genç Ermeni kadını ve kızı Kürtler tarafından kaçırılıyor, Tokat Artova düzlüğü ve onu çevreleyen köyler yakılıp yıkılıyor. Talancılar Ermeni evlerinden çaldıklarından arta kalan yiyecek ve erzakı da gaz döküp yakıyorlar. Amaçları, yapılacak herhangi bir katliamdan herhangi bir şekilde kurtulacak olanları aç bırakmaktır. Sivas vilayetindeki Tamzara[7]'da kasım ayından bu yana erkeklerin hepsi katledilmiştir. Her bölgede erkekleri katledilmiş kadın ve çocuklardan söz edilmektedir: “Muş çevresindeki ıssız ova ve vadilerde, açlıktan ölmemişlerse. bugün halen ailesinin izini bulamayan kayıp çocuklar dolaşüyor. Kadınlar, çocuklar ölümden kurtulmak*

için saklanacak yer arıyorlar. Oradan oraya koşturuyorlar. Kim kime duma duma belli değildir. Ortalık toz dumandır. Adelponar ve Keybiyan köylerinde çok sayıda kadın ve kız kaçırıldı.

Ermeni halkı bu katliamlarla birlikte İlk kez böylesine devasa bir Ermeni yetim ordusuyla karşılaştı. Doğası gereği korumasız olan bu yetimler yeni bir çatışma alanı oluşturacaktır. Ailelerinden ve sosyal çevrelerinden koparılarak kısa dönemde değiştirilecek ve asimile edilecek bir grup olması dolayısıyla devletin yoğun ilgisi eksilmez.[\[8\]](#)

Ancak bu yetimler Ermeni halkının da geleceğidir. 1895-96 yılından itibaren bu yetimlerle ilgilenme bir gerilime neden olacaktır. Hamid döneminde yetimlerle ilgilenmek zorlaştırıldığı gibi devletin sınırlı verdiği izin dışındaki grupların yetimlerle ilgilenmesi neredeyse imkansızlaştırılmıştır. Yetimler Ermeni halkı ile devlet arasında yeni bir çatışma alanıdır. 1909 Kilikya katliamlarında Yetimlerin bakımı ve yetiştirilmesi konusu Zabel Esayan ile Cemal Paşa arasında bu gerilimi ve çatışmayı açıkça görürüz.

1909 Kilikya Katliamları

Ermeni halkının ikinci kitlesel yetimler olgusuyla 1909 Kilikya katliamları sonrasında karşılaşır. 1909 yılında, ilki Nisan ayının ortasında başlayıp ikinci aşaması Nisan sonunda da tekrar ederek Adana'da ve geniş çevresinde Ermeni halkının üzerine bir yıldırım felaketi gibi düşen kanlı Kilikya katliamlar gerçekleşti. Olayların gelişimi ve failerin tutumları, 1895-96 yıllarında Doğu Vilayetleri'nde yaşanan pogromları andırıyordu. Nasıl ki Hamidiyeler ve ordu kompozisyonununun 1894 Sasun katliamı, 1895-96 katliamlarının bir provası idiyse, Kilikyadaki yerel ittihatçılar ve ordu işbirliğinde gerçekleşen katliamlar bir bakıma 1915'in de provası sayılır. [\[9\]](#)1890'lı yılların pogromlarında olduğu gibi Adana'da da sivil makamlar, askerî güçler ve Sünni çoğunluk dayanışma içindedir. Sadece Adana'da konuşlanmış olanlar değil, Jön Türk kadroları tarafından yönetilen ve özellikle bu sebeple

Dedeagaç'tan bölgeye getirilmiş olan birlikler de, huzur ve güvenin tekrar sağlanmasında oldukça şüpheli bir rol oynamışlardır. Yeni rejime duyulan güven, bu nedenle Hıristiyanlar arasında ciddi bir sarsıntıya uğrar. Araştırma heyeti üyesi ve Osmanlı meclis-i Mebusanı üyesi Babikyan'ın da şüpheli ölümü ve *Katliam Raporunun* yok edilmesi de güvenin sarsılmasında ayrı bir etkidir. Katliamların sonucunu yerinde incelemek için Adana'ya gönderilen yazar Zabel Yesayan izlenimlerinde de bu hayal kırıklığının ve çaresizliğin altını çizer^[10]: *Adana'ya giderek yetimlerin durumu ile ilgilenme görevi verildi. Bu, bizim en büyük moral çöküntümüzün yaşandığı günlerdi de aynı zamanda: İnancımız sarsılmış, yüreklerimiz kırgın, düşlerimiz çökmüş, umutlarımız iğfal edilmiş bir halde, önümüzde kanlara bulanmış, yakılıp yıkılmış bir mekân ve onların arasında koskoca bir dullar ve yetimler ordusunu dermansız kollarımızın üzerinde taşıma zorunluluğu... Talihsizliğin sonu yoktu, sonuçları sayılamayacak kadar acı ve tarifsiz; diğer taraftan ne bir umut ışığı, ne de iyiye yönelik herhangi bir işaret... Kilikya Katliamlarında da erkek nüfus hedef alınmıştır. Geriye binlerce yaralı yetim ve çaresiz dullar kalır. Usta yazar Zabel, katliamın korkunç çehresini vurgularken zorlanmaktadır. Ne bizlere anlatılan bu olaylar, ne sıcak küller arasında kaybolan sevdiklerini arayan şaşkın Ermeniler, ne dehşet ve acı dolu gözlerle etrafa bakışan yetimler, ne ıstıraplar içinde kıvranır umutsuz insanlar, dullar, yetimler, kolu-bacağı kesilmiş yaralıların dayanılmaz durumları, tüm bunlar, hep birlikte, yine de bu cehennemî günlerde orada yaşamış olan insanların gerçek durumunu anlatmak için yeterli olamazdı... Biz, huşu içindeki kiliseye girdiğimizde, tören zaten başlamıştı. Avluyu dolduran kalabalık, hemen hemen tümüyle dullardan ve yetim kızlardan oluşmaktaydı. Bu yaşlı kalabalık, yine de dini görenekleri uygulamakta kusur etmemiş, başlarını beyaz tüllerle veya başörtüleriyle örtmüştü. Aralarında çok az sayıda perişan giysilerle birkaç erkek de farkedilebiliyordu. Büyük bir bölümü sakat veya yaralı, birer köşeye çekilmiş dua ediyorlardı. Yıkımın bouyları karşısında herkes şaşkındır: Dört Yol yöresinin papazı Sahag da oradaydı. Ancak onun metin ve azimli, vakur duruşu ilk fırsatta herkesin dikkatini çekiyordu. Yine dua sırasında, ellerini göğe doğru açarken, isteksizliği fark ediliyordu. Sanki dua etmek istemiyormuş, Tanrı'ya karşı inancını yitirmiş gibi bir hali vardı. Güçlü kolları, sanki gökyüzünden bir şey beklemek yerine, halkına direnme ve mücadele emirleri veriyormuş*

gibiydi.

Zabel Esayan 1909 Kilikya Katliamı izlenimlerini paylaştığı *Yıkıntılar Arasında* adlı eserinde Ermeni halkının karşı karşıya kaldığı yıkımın yanında bu yıkımın sonuçlarından biri olan yetimlere odaklanarak yetimlerin durumuna dikkat çekmeye çalışır. “Acılardan dolayı çocuklar birden bire kendiliğinden ağlamaya başlıyordu. Ve diğer kardeşinin tesellisini ise kabul etmiyordu. Bu çocukların her birinin kendisine özel kendi acı hayatı vardı. Ve bu acı çocukların güçlerinden çok daha ağırdı. Yani bir çocuğun taşınabileceği kadar bir acı değildi. Bu güçlü acılar çocukları eziyordu, yok ediyordu, harap ediyordu...

Bu çocukların her biri muhabbete muhtaç idi. Her birinin hayali bir aileye sahip olmak, kardeş, kız kardeş, anne babaya sahip olmak idi. Ve bu çocuklar sanki kendi hayatı kuruyorlardı, kendi aileyi kurmaya, başarmaya çalışıyorlardı ve yalnız kalınca diğer bir yetimle konuşmaya başlardı.

Senin baban var mı? Hayır Senin annen var mı? Hayır. Biliyormusun benim de annem ve babam yok. Diğeri ise o zaman gel, biz birbirimiz için aile olalım. diyorlar.

Bu konuşmalar 5-10 yaşındaki çocukların hayali idi. *Hayaloğulları* kurdukları ailenin temelleri idi.”[\[11\]](#)

Esayan, “Adana’da o sırada bu yetimler halen bir yerde toplanmış ve kayıtlara da alınmış değildi. Ve biz bu çocukları kaydetmek için bir çalışma yapmaya başladık. Bunların kaydedilmesini konuşuyorduk ki yaşlı bir papaz: *Yetimler... her yerde bol bol, her yerde yetim var!* eliyle Kilikya’nın her yönü, her yeri gösterip bütün yollara bakmaya başladı. Bu papazın beyaz sakalı bile titredi. Gözlerinden ırmaklar gibi gözyaşları döküldü. Bize bakıp; *Hastanelere gidin, kiliselere gidin, her yere gidin, her yerde ne var, sadece yetim!*

Kilikya Katliamları bir anlamda kitlesel yetim demektir.

Kilikya Katliamlarının bir başka özelliği, tarım mevsiminde gerçekleştirilmiş olması dolayısıyla yoksul Ermeni Platosundan gelen çok sayıda geçici tarım işçilerinin de katliama uğramasıdır. Bu geçici işçilerin katledilmesi tarihi Ermenistan'da bir kere daha çok sayıda yetim olgusunu ortaya çıkar. Tarihi Ermenistan'da ki bu ikinci kez ortaya çıkan yetim olgusunun da dikkate alınması gerekir. Millet sistemin pek geçerli olmadığı ve yardım elinin uzanamadığı bölgelerdeki bu yetimlerin sesleri duyulmasa da son derece zor günlerden geçtiğini söylemek mümkündür.

Ermeni Halkında Dayanışmanın Örülmesi ve Kurumsallaştırılması

19. yüzyılda aynı zamanda Ermeni halkının tarihsel topraklarında azınlık konumuna düşürülmesinin yarattığı olumsuzlukların aşılması ve Ermeni toplumunun karşı karşıya kaldığı çetin ve olumsuz koşullara karşı dayanışma ağlarının örülmesi ve dayanışmanın kurumsallaştırılmasıyla aşılmaya çalışılmaktadır. Eldeki olanakların birleştirilmesi ve bir arada durmanın örülmesi dışında sorunların aşılmasının imkansızlığı görülerek dayanışma ağları ve sosyal yardımlaşma kurumların tesisi gibi tedbirler alınmaktadır.

19. yüzyıl Osmanlının merkezileşmenin hızlandığı yıllar olmakla birlikte çözülmenin de hızlandığı belirsizliklerin egemen olduğu yıllardır. Merkezileşme ve çözülmeye karşı atılan adımlar ve yapılan "reformlar" Müslümanlar tarafından bir meydan okuma olarak algılanmış. Bunun ceremesi Hıristiyanlara dolayısıyla Ermenilere ödetilmiştir. Bu yüzden tarihi Ermenistan Ermeniler için yaşanmaz hale getirilmiştir. Bunda merkezi idareye karşı direnişlerin Ermenistan'da gerçekleşmesi ve bunların üzerlerine yürüyen Osmanlı ordularının bu bölgeden geçmesi ve konaklaması Ermeniler için ağır bir yük olmaktadır. 19 yüzyıldaki bu iki savaşta bozulan orduların Ermenistan'dan geçerken yaptıkları talan da bir *çekirge felaketi* gibi Ermenistan üzerinde korkunç yıkımlara neden olmuştur.

Neredeyse 19. Yüzyıl tamamında Ermenistan'ın bir savaş alanı olması nedeniyle 19. yüzyıl

Ermeni halkı açısından karanlık günlere denk gelir. Bunun sonuçlarından biri Ermenilerin tarihsel topraklarından göçüdür. “Güvenli” bölgelere doğru yoğun göç Ermenileri tarihsel topraklarında “azınlığa” düşürülmesi ile sonuçlanmıştır. Göç yada bilinmedik topraklara doğru yolculuğa koyulan Ermeni halkının birbirlerine sıkıca sarılmalarından başka korunma mekanizmaları yok dersek abartmış olmayız. Bu nedenle dayanışmanın kurumsallaşmasının yoğunlaşması, hayırsever Ermeni önderleri arasından Artin Amira Bezciyan[12], Karagözyan Kardeşler... gibi Ermeni halkı açısından önemli figürlerin ortaya çıkması ve önemli sosyal dayanışma kurumlarının temellerinin atılmasının 19. yüzyıla denk gelmesinde şaşırtıcı bir yön yoktur.[13] Ermeni halkı belirsizliğe karşı önlem almaya çalışmakta güçlerini birleştirmektedir. Bu yüzyılda toplumun sorunlarına sahip çıkılması için araştırmalar yaptırılır. Patrikhaneden bölgeye araştırmacılar gönderilip raporlar hazırlanır.[14] Toplumun sorunlarının yerinde incelenmesi geleneği yaratılır.[15]

Ermeni Halkının iç dayanışmasının güçlenmesinde Ermeni önderlerin rolü önemlidir, bunlar içinde Kazaz Artin müstesna bir yer işgal eder. Onun rolü sadece “dini kurumların ihyası ile sınırlı değildir onun yardım faaliyetleri; zor durumda olan yoksullara cemaatin yapacağı yardımın sürekli ve kurumsal bir nitelik kazanması da büyük ölçüde onun sayesinde. Edirne seyahatinden dönüşte Patrikhane bünyesinde Fakirlere Yardım Sandığını tesis ettiren de odur. Cemaatin böyle bir ihtiyacı olduğunu ilk hissedenlerden birinin Kazaz Artin olması da şaşırtıcı değildir. Kilisede yaptığı konuşmada böyle bir sandığın kurulması ihtiyacını, kendi hayat hikâyesini de işin içine katarak, şöyle açıklar: *İstanbul’a bir fakir delikanlı olarak geldim. Bir yaz boyu aç kaldım. Bugün Cenabı Hakkın lütfü ile zenginim. Fakat nice zenginlerin de düştüklerini, nânpareye muhtaç olduklarını gördüm. Elimizde varken fukaraya verelim, biz de düşersek bize verirler.* Aslında Kazaz Artin cemaatin ilgisini, siyasi karmaşanın ve ağır savaş koşullarının Ermeni cemaatinde yarattığı büyük fakirleşmeye çekmeye çalışmaktadır. Bu çabalar da neticesini gösterir ve her kilisenin kendi semtindeki fakirleri kaydetmesi kararı alınır; kurulan sandık gereğince zenginlerden yıllık şeklinde alınacak paranın fakirlere aylık olarak ödenmesi kararlaştırılır. Kendisi de sandığa senede 10.000 kuruşu taahhüt etmişti. Ayrıca yoksulların, muhtaçların, yetimlerin ve

yaşlıların ihtiyaçlarının tespit edilip giderilmesi ile ilgilenecek 36 kişilik bir grubun başını yine Kazaz Artin Amira çeker. Bu dönemdeki sosyal yardımlaşma çabalarının Ermeni toplumunu aşan bir yanı vardır. Sadece Ermeni toplumu için değil Rum ve Musevi toplumlarının vakıf sistemlerinin tesisi, işlerliği ve başarıya ulaşmaları bizzat Kazaz Artin Amira'nın kişisel girişimlerinin sonucudur.”[\[16\]](#)

Ermeni yetimlerinin devasa boyutlara ulaşması ve başka hiçbir grup ailelerinden ve sosyal çevrelerinden koparılmış bu çocuklar kadar kısa sürede değiştirilemeyeceği ve kazanılamayacağı bilincinde olan devletin yanında Ermeni toplumu da kendi geleceği olan bu yetimlerin korunması, bakımı ve eğitiminin önemli olduğu gerçeğinin bilincindedir. Burada bu yetimlerin korunmasında da karşımıza çıkan öncülerden biri de Karagözyan ailesidir. Karagözyan Kardeşler Ermeni halkına önemli bir kurum armağan etmişlerdir. Karagözyan Kardeşlerin Ermeni halkına armağan ettikleri eğitim kurumunun hikayesi Ermeni halkının kaderi gibi, trajiktir de. Karagözyan kardeşler ile ilgili birçok incelemenin bu yarıllıkta var olacağını düşünerek Karagözyanlara sadece değinmekle yetinmek istiyorum.

1915 Süreci ve Ermeni Yetim Dünyası

Liparit Azatyan[\[17\]](#), 1915 sürecindeki Ermenilerin geleceğini oluşturan yetimlerin bir dayanışma ile ayakta kalıp Ermeniliği yaşatan diasporayı oluşturduklarının altını çizer. Bu mültecilerin yıllarca Ermeniliğini unutmaksızın zor koşullar altında yaşayıp çalışarak Ermeniliği bu güne kadar var eden yetimlerin çeşitli ülkelerdeki sayılarını verir: Türkiye 75 000, Ermenistan 50 000, Arap ülkeleri 25 000, diğer ülkeler 5000, Çöllerde Türk haremlerinde kalanlar 50 000. Toplam 200 000. Azatyan, Hastalıklar, Talat'ın Ermeni çocuklarını yok etme emri, niyeti ve isteği, Türkler ve Kürtler tarafından çalınma ve Müslümanlaştırma faaliyetleri ile Türkiye'nin iç vilayetlere gönderilip dinleri değiştirilmeseydiler 500 000 çocuğun söz konusu olması gerektiğini söyler.

Dr. Harboyyan, Ermeni çocuklarının yetimleştirilmesi için değişik yöntemler sayarak 1915 sürecindeki Ermeni yetim dünyasını üç safhaya ayırır:

İlk safha, 1915-1918, Ermeni halkı sürgüne gönderilip, muhacir olduktan sonra onlara kucak açan Suriye, Lübnan, Filistin, Ürdün ve Irak gibi Arap ülkelerine yerleşmek zorunda kaldılar. İkinci safha/Ateşkes Dönemi, 1919-1922, Ermeni muhacirler yurtları Kilikya'ya geri döndüler. Son safha, 1922 ve sonrası, Ermeni halkı ikinci sefer sürgün edilip, Golgotha'ya yürüdü ve göçmenlerin yaşayabileceği en zalim şartları gördü.

İlk safha: 1915-1918 yılları arasında, Bütün Ermeni yetimleri toplanıp İslamlaştırıldılar[18]. Bu hareket iki bölümden oluşmaktaydı:

Devlet Düzeyinde; Yetim kalmış Ermeni çocukları devletin emriyle toplanmaya başlandı. Ermeni katliamlarını düzenleyen merkezi kurumlar ve yöneticileri, İslam-Türk aileleri ile Osmanlı'nın tüm yetimhanelerindeki Türk müdürlerine emir verdiler. "Ermeni çocuklarını toplayın, bakın ve yetiştirin!" Devletin emri ve düzenlemesiyle Ermeni yetimler toplanıp, Ermenilerin izinin dahi olmadığı bölgelere gönderildiler. Böylelikle büyüdüklerinde hiçbir Ermeni'ye rastlamayacaklardı. Toplanan Ermeni yetimlerinin büyük bir çoğunluğu yeni açılmış olan Türk yetimhanelerine, kalan kısmı ise varlıklı veya fakir Müslüman ailelere dağıtıldı. Hatta devlet İslamlaştırma adına fakir ailelere bu kabulden dolayı maddi yardım yaptı. Türk yetimhanelerinin yöneticileri Ermeni yetimlerini İslamlaştırmak ve Türkleştirmek için bütün yöntemlere başvurdu. Osmanlı İmparatorluğunun Harbiye nazırı Enver'in, Dahiliye nazırı Talat'a yolladığı mektupta Bu mektupta ermeni çocuklarının Türk yetimhanelerine yerleştirilmesi rica edilmektedir. 9 Mayıs 1916 tarihli mektupta: "Din değiştirmiş ve değiştirmemiş Ermeni yetimleri eğer bizim yetimhanelere yerleştirilirse ben savaş bütçesinden masrafları karşılamaya hazırım." [19]

Talat Paşanın *kara kaplı defterinde*[20] Ermeni yetimleri de tasnif edilerek kaydedilmiştir:

ERMENİ EYTÂMI [yetimi]

Esâmi-i vilâyât ve elviyye	Ahâli-i İslâmiye'ye tevzi olunan nüfus	Elyevm mevcut bulunan nüfus
Edirne Vilâyeti	0	0
Erzurum Vilâyeti	500	150
Adana Vilâyeti	90	55(1)
Bitlis Vilâyeti		
Halep Vilâyeti	0	2625(2)
Hüdavendigâr Vilâyeti	0	0
Diyarbakır Vilâyeti	1800	0
Trabzon Vilâyeti	2.292	0
Sivas Vilâyeti	1500	70(3)
Musul Vilâyeti	0	0
İzmit Sancağı	0	0
Urfa Sancağı	0	0
Canik Sancağı	561	101
Zor Sancağı	0	500
Kayseri Sancağı	0	0
Maraş Sancağı	0	0

(1) Adana'da Amerikan Kızlar Mektebi'nde 400 inâs (kız) ve Haruniye Mektebi'nde 15 çocuk bulunmaktadır.

(2) Cemal Paşa'nın emriyle iki Alman kadını 530 çocuğa bakmaktadır.

(3) Sivas'taki Ermeni öksüz yurduna yerleştirilmektedir.

Halk Düzeyinde; Türk aileleri, yetim bırakılmış Ermeni çocuklarını topladılar ve evlerinde beslediler. Fakat onlar bu işlevi kendi ekonomik çıkarları, bedava kölelik, hizmetçilik ve zamanı geldiğinde engin Türk ailelerine satmak için yaptılar. Taner Akçam bir mülakatında bunlara değinir: “Genç kızlar evlenmek bahanesi ile alınıyordu. Özellikle bazı devlet görevlilerinin yanlarında üç beş genç kız bulundurduklarını anılardan anlıyoruz. Birçok durumda da genç Ermeni kızlar, ikinci, üçüncü hanım olarak hareme alınıyorlar. Burada iyi niyetli aileleri dışarıda tutmak isterim. Bu ailelerden, soykırım sonrası, sakladıkları çocukları götürüp İngiliz makamlarına veya diğer otoritelere teslim edenler de var. Ama Ermeni çocukların özellikle kızların yaşadıkları büyük bir dramdır.”[\[21\]](#)Taner Akçam aynı mülakatında Ermeni yetimlerin miras için kapışıldığının altını da çizmiştir: “Anadolu’da bir çok bölgede Ermeni çocuklarının alındığı, hayatlarının kurtarıldığı söylenir. Doğrudur. Hakikaten bunu insani nedenlerle yapanlar da vardı. Onları bir kenarda tutmak isterim. Ama 1915’in yaz aylarında merkezden bölgelere bir karar gidiyor: “Herhangi bir çocuğu yanınıza alırsanız, o çocuğun ailesinin bütün miras hakları size geçecektir” diye[\[22\]](#). Ve Anadolu’nun bazı kasabalarında eşraf arasında, zengin Ermeni çocuklarını kapma yarışı başlıyor. Ermeni çocukları evlerine alan ailelerin birçoğunun bunu ekonomik kazanç amacıyla yaptığını söylemek yanlış olmaz. Hükümet, Ermeni çocuk alan aileye belli bir miktar para da ödüyor.”[\[23\]](#)

Ermeni yetimlerinin İslamlaştırılması esnasında özel derslere ve geleneksel törenlere başvuruldu. Bunların başlıcaları: Ermeni adlarının Türkleştirilmesi, sünnet düğünleri ve İslami içerikli dersler. Ermeni Soykırımının ilk yıllarından 1918’e kadar köy ve kasabalarda binlerce Ermeni yetimi tecavüze uğrayıp İslamlaştırıldı. Bu yetimler gruplar halinde İstanbul’a gönderilip, Türk yetimhanelerine ya da evlatlık alınarak haremleere yerleştirildiler[\[24\]](#). Binlerce Ermeni yetimi karışık Türk yetimhanelerine yerleştirildiler, tıpkı Mardin, Urfa, Diyarbakır, Kayseri, Halep ve Lübnan’da olduğu gibi. [\[25\]](#)

Kilikya'nın neredeyse bütün bölgelerinde binlerce Ermeni yetimi Türk ailelerin evinde yaşadı. Urfa'nın bütün bölgelerinde; Urfa merkez, Berecik, Suruç, Ras ul Ayn, Rakka, Veranşehir, Siverek ve Samson'da, 40.000'e yakın Ermeni yetimi ve ergen yaşta gelinler islami ailelerin evinde bulundu. Yüzlerce ermeni yetimi aynı şekilde Şebir-Karahisar'da Türk ailelerinin yanında yaşamak zorunda kaldılar. Bir çok kaynağa göre Türk aileleri ve yetimhanelerinde 50.000'e yakın yetim yaşamak zorunda kaldı.

Azatyan, Türleştirmeye dönük yetimhanelerin işlevinin altını çizer. Bu çocuklar *fiziki* olarak var olmalarına rağmen gerçekte kayıptırlar: "Bu [yetim]çocukların 1-5 yaşındaki çocuklara özel bir yetimhaneye koymaları bu çocukların diğerlerinden ayrılması özellikle onları Türkleştirmek içindi. Bu gibi yetimhaneler Ankara, Urfa, Kayseri , Şam , Aintura[26] ve Beyrut'ta özellikle açıldı. Urfa olaylarından sonra Fahri paşa [Gn. Fahrettin Türkkân] Ermeni çocuklar için yetimler için özel yetimhanelerin açılmasına emrediyor. Ve diyor ki bu çocuklar çok tehlikeli. Çünkü onlar büyüyünce ana babalarının intikamını bizden alır. Ancak Urfanın mutassarrıfı [Nusret Bey] Fahri paşayı önderi sayarak cevap veriyor. Diyor ki bu çocuklar hocaların himaye olmalı ve öyle olursa yüzde yüz Türk olacak, Türkleşecek. Onbinden fazla çocuk Türk ve Alman yetimhanelerde Türkleştirildi. Mardin, Urfa; Adana, kayseri, Kastamonu, Maraş, Harnu ve Harput gibi illerdeki yetimhanelerde yani Türk ve Alman yetimhanelerde de durum aynıydı. Binlerce çocuk Türkleştirilmişti. Öyle ki biz bir dizi çocukların izini kaybettik. Mesela tarihi bilgilere göre Aintura'daki yetimhanede var olan ikibin[27] Ermeni yetimden sadece en sonunda biz altıyüz elli çocuk bulabildik."

Aintura yetimhanesi ve orada bulunan Ermeni çocuklarının Türkleştirilmesi ile ilgili çok önemli bir veri o yetimhanede kalmış Toros Tatevosyan tarafından kaleme alınarak 1983 yılında tarihçi John Kirakosyan'a gönderilmiştir. Mektubu yazan kişi Cemal paşanın Aintura yetimhanesinde bulunan 1200 yetimden biri olan ve İslamlaştırılma ve Türkleştirilmeye tabi tutulan kişiydi. Bu şahitlik bizlere yetimhanede yaşanan işkenceleri anlatmakta ve "Hümaniter" Türk tezlerinin yalanlar bir nitelik taşımaktadır: "Bizi varır varmaz Türkleştirdiler, İsimlerimizi değiştirdiler[28], sınıflara ayırdılar ve Kostantinopolis'ten davet

edilen öğretmenler eğitime başladılar. Özel sınıflar için yaş büyük sınıf başkanları seçtiler. Onlara cezalandırmak için ermenice konuşanların adlarının bildirilmesi görevi verilmişti. Bu kişiler büyük bir sadakatla görevlerini icra etmekteydiler. Her akşamüstü bütün çocukları, çalışanlar ile birlikte ZARYA'ya topluyorlardı. Hep birlikte üç sefer yaşasın padişah diye bağırıyorduk. Hemen ardından günün gavurca (ermenice) konuşanları türk geleneklerine uygun bir şekilde cezalandırılıyorlardı. Bu cezalar sonunda hemen herkes Ermeniceyi terk etmiş bulunmaktaydı. Cezalandırma şu şekilde yapılmaktaydı: Sırt üstü yatırılıp ayakları yukarı doğru kaldırılıyor ve iki kişi tarafında tutuluyordu. Yetimhanenin yöneticisi eline aldığı asasıyla 100-200 kere ayaklara vurmaktaydı. Çocuklardan biri eğer falaka esnasında ermenice anne ya da mama can kelimelerini kullanırsa hayvan daha da tutkulu bir şekilde vahşileşip darbelerin sayısını artırmaktaydı. Cezanın türkçe adlandırılması falakaya çekmek olarak adlandırılmaktaydı. Birçok çocuk falaka yüzünden sakat kalmış ya da ayağında yaralar açılmıştı". T. Tatevosyan çocukların terbiyesi hakkında şunları eklemekte: "Bizleri birer aşırı şovenist Türk olarak terbiye etmekteydiler. Bizlere milli marşlar, panislamizm, pantürkizm, Türk milletinin tarihi ve şu anki durumu anlatılıp, övülüyordu. 60 yıl geçmesine rağmen halen marşların bazı dörtlüklerini net bir şekilde hatırlamaktayım"[\[29\]](#).

Mari Krikoryan, bir başka (Mardin) yetimhanedeki günlerini anlatır, bu anılar Haraç gazetesinde 1990 yılında Adana'dan Mardin'e Türk Yetimhanesine (1909-1918) başlığıyla tefrika edilen anılarda Türk yetimhanesindeki Ermeni çocukların İslami eğitimi anlatılır: "Bizim yetimhaneye geliştik suçlulara, yetimhane ise hapishaneye benzer. Tek fark bu kız suçlular, günahsız çocuklardır. Çıplak ayak, yırtık elbiseleri ile birei canlı korkuluklar gibiydik. Kurtulduğumuza inanamıyorduk, oysa bu yetimlik yolunda büyük uçurumlar bizi beklemektedir. Hemen Mecit efendi, adlı orta yaşlı müdürün odasına girdik. İnanç ve din değişiminde, adların değişmesi ilk adımdır. Türkçe adlar listesinden bana Ayşe, Verjin kızkardeşime Bedriye, Veron kızkardeşime de Adile adını verdiler. Şehirde kadını aşışlamak için Ayşe-Fatma diyorlardı. Benim yeni adım için çok gözyaşı döktüm. Öğretmenler bu adı -kullanmam için beni ikna etmeye kalktılar. Çünkü bu ad, peygamberlerinin en sevgili karısının adı olup, benim de gururlanmam gerektiğini

söylediler.

Böylece bize “mühtedi” adını verip, gavur kelimesi, yetimhanenin diğer Türk yetimleri yanında kesinlikle yasaklanır. Bununla da yetinilmeyip bize yeni kimlikler hazırlanır. Hepimizin baba adı Abdullah, anneleri ise Saliha adını alırlar.

Yetimhanemizin, Mardin’in hangi semtinde olduğunu bilmiyorum, yalnız burasının Ermeni katolik cemaatinin kilisesi ve okulun olduğu bir semt olduğunu biliyordum. Büyük bir bahçesi, dut ağacı ve yeşilliği olan bir yerdir. Okulda hissedilir derecede su sıkıntısı vardır. Ancak içilirse de bir çeşme bulunmaktadır. Bizim yağmur ve kar suyunun biriktiği kuyularımız vardı ama içindeki kırmızı kurtlar yüzünden, suyu tülbentten geçirmeden içemiyorduk.

Bahçenin bir tarafında Ermenice yazılar bulunduğu mezar taşları vardı. Burada, saygısız ellerin kırdığı bu taşların altında, din adamların mezarları vardı. Pek çok haçkarlar kırılmış İncil yırtık sayfaları da sağa sola dağılmıştı. O sayfalardan birkaçını alarak koynumda sakladım. Her gece Ermenice yazıları da unutmamak için, gizli gizli okudum... Türkçe öğretilmeye Elif - Be - anlatılmaya başlandı. Ne ders masası ne de oturulacak yer vardı. Yere diz çöküp ders dinlemeye başladık. Günler geçtikçe alfabeyi öğrenip Türkçeyi de konuşmaya başladık... Üstüne bir de kuran dersleri başladı. Hem okumak hem de duaları öğrenmek zorunluluğu vardı...”

Bir başka olgu da yetimlerin çalınması ve satılmasıdır. Bunalar dair bir çok tanıklıklar vardır: Kadın ve çocukların kaçırılması ise Kürt aşiretleri için alışılmış bir olaydı. Hem katliam öncesi hem de katliamlar esnasında. Çoğu Müslüman olmuş, onları kaçıran ailelerle bütünleşmiş, bazıları esir gibi kalmış ve tekrar satılmışlardır. Halep’deki Bab-Nera çarşısı esir pazarıdır. Bu pazarlar Dünya Savaşı sonuna kadar sürer. Diyarbakır konsolos yardımcısı Gustave Meyrier Kürt veya Arap aşiretlerinin kaçırdığı Ermenileri bulmak için vaktinin ve gücünün çoğunu harcamış ve her zaman da başarılı olamamıştır.[\[30\]](#)

Ternon, Mardin 1915 adlı kapsamlı çalışmasında Mardin özelinde yetimlerin durumu ile ilgili tanıklıklara yer verir: “Mardin’de halka açık satışlar 15 Ağustos’ta başladı. İlki kadınların satışı oldu. Polisin iyimser bakışları altında sürerdi. Hyacinthe Simon’un^[31] anlattığına göre Bir Süryani Katolik kadın(Yusuf Sa ‘do-Nano’nun dul eşi), o gün pazarlık ederek yüzlerce Hıristiyan kadını satın alır. Tehcirden etkilenmemiş olan Mardinli Süryaniler tutsakları satın alıp evlat edinmek istiyorlardı. Başpiskopos Tappuni satın alabileceği kadar çok çocuğu kurtarmak için tüm parasını feda eder. Böylece 2.000 çocuğu ailelerinin yanına yerleştirir ve masraflarını öder. Özel serveti olmadığından borç alır. Ama polis araştırma yapmakta, saklanan Ermeni olup olmadığını soruşturmaktadır. Tappuni, satın alınan bu çocukların Süryani Katolik olduğunu iddia eder ve dost olan bazı memurların yardımı ile onları Bedreddin’in yıkıcı öfkesinden sakınır. 1916’da satışlara sunulan gruptan biri 600 çocukluk bir gruptur. Arkasından 200’lük ve 200’lük bir diğeri. Tüm bu çocuklar satılmadığından Osmanlı yönetimi bir yetimhane açar ve onları oraya yerleştirir.

Bazıları kaçırdıkları veya satın aldıkları insanlara adilane davranırlar. Onlara aile bireylerine olduğu gibi davranırlar hatta yardım edilmeleri için başkalarını satın alırlar. J. Rhétoré, Savur’dan bir Müslüman ileri gelenden bahseder. Bu zat onları kurtarmak amacı ile yirmi kadar genç kız satın alır ve onlara Müslüman olmalarını hiçbir zaman teklif etmez. Ancak genellikle sahipler esirlerine din değiştirmeleri yönünde baskı yapmaktaydılar, ret cevabı alınca da sert davranıyorlardı. Bu kabalıklar dini önyargılardan kaynaklanıyordu. Bitlis’ten iki genç Ermeni kızı sahipleri tarafından günde iki kez dövülmekteydi çünkü efendileri “Hıristiyanlar ancak dövülmeye müstahaktır” diyordu. Müslüman evlerdeki bu Hıristiyan kadınlar için hayat, özellikle fakir evlerde ya da Kürtlerde çok zordu. Fiziksel cezalar olmasa bile bir hareme bağlıydılar ve evdeki diğer kadınların nefretini yaşıyorlardı. Bazen satın alan onları tekrar elden çıkarıyordu çünkü evdeki kargaşa bitmek bilmiyordu. Neden kıskançlıktı. Esir pazarındaki düşük fiyatlardan faydalanan açıkgozler ise Ermeni kadın koleksiyonu yapıyorlardı. J. Rhétoré bir subayı anlatır. Bu adam evine 12 kadar kadın doldurup onların ihtiyaçlarına yetişmek için askeriyede sorumlu olduğu dükkanı satmaktaydı. 13-14 yaşlarında genç kızlar Müslüman eşleri olmaktaydı. Diğerleri hizmetçi gibi muamele

görmekte ve evin en ağır işlerinden sorumlu olmaktaydılar en aşağılayıcı işler onlara verilmekteydi. Oysa Müslüman eşler akşama kadar gezer ve gevezelik ederlerdi.”[\[32\]](#)

Ermeni Yetim Dünyası'nın İkinci Safhası: Bu safha kasım 1918'deki ateşkes ile başladı. Bu dönem ermeni yetimleri toplu halde Suriye, Lübnan ve Filistin'den dönmeye başladılar. Ermeni halkı kendi şehrine, köyüne ve evlerine dönmeye başladı. Bu safha, hayatta kalan ermeni halkı mensuplarının kararıyla gerçekleşti. Onlar tüm güçleriyle, iradeleriyle ve milli girişim ile ermeni göçmenlere ve yetimlere sahip çıktılar. Teotik mecmuasının 1921 tarihli baskısında H. Der Hagopyan olanları içtenlikle ve detaylı bir şekilde anlatmıştır: “ Yetimler sadece şefkati hak etmediler, aynı zamanda bizlerin boynuna demirden esaret prangaları takarak onları hayata hazırlamamız gerektiğini gösterdiler.”

Yetimlerin toplanması işi ile eski ya da yeni bütün kurumlar seferber olmuşlardır . Azatyan, yetimleri ve bakımını üstlendiği kuruluşları 1921 yılı itibariyle listelendirir[\[33\]](#):

Milli Yardım Komitesinin bakımını üstlendiği yetimler

Yetimhane	erkek	kız
1.İzmit	-	122
2.Bardizak	260	
3.Armaş	196	
4. Bursa	-	157
5. Gahadiya	88	116
6.Keskin	77	109
7.Kırşehir	51	54
8. Yozgat	190	227
9. Boğazlıyan	245	222

10.Akdağmadeni	92	40
11.Kayseri	182	234
12. Sivas	300*	
13. Tokat	110	
14. Elazığ	30	
15. Harput	350	
16. Malatya	300	
17. Eğin	100	
18. Arapkir	100	
19. Diyarbakır	610	
20. Ordu	280	
TOPLAM	3561	1371

*Sivas'tan sonrakiler kız-erkek karmadır

Amerikan Şarkı Karip Heyetinin altında olan yetimhanelerin, yani özen gösterdiği yetimhanelerin bulunduğu yerleri, illeri ve yetimlerin sayıları gösterilmiştir.

1. Bardizak 80

2. Adapazarı 100

3. Bursa 60

4. Konya 550

5. Kayseri 200

6. İzmir 143

7. Adana 520

8. Hacın 150

9. Halep 4000

10. Samsun 380

11. Trabzon 750

12. Giresun 70

13. Merzifon 324

14. Harput 3500

Toplam 10827

Ermeni Genel Yardımsever Heyetinin bakımını üstlendiği yetimhaneler:

Halep 503

Adana 550*

Dört Yol 250

Harnı 300

Sis 200

Maraş 600

*Adana'da ayrıca atölyede eğitim gören 60 yetim daha var

Toplam 2463

İstanbul'daki farklı yetimhanelerinde kalan yetimlerin bir bölümü toplanarak Kuleli'ye getirilerek Kuleli Merkez Yetimhanesi olarak oluşturulur. Kuleli'de 1069 yetim öğrenci mevcuttu.

Fransız, İngiliz ve Alman... gibi birçok ülkenin yardımsever kuruluşları Ermeni halkının yardımına koşmuşlardı. Özellikle Amerikalılar kendi yardım kuruluşlarıyla bilfiil Ermeni halkının yanında olmuştu. Ermeni yetimler, İstanbul, Ermeni yerleşim alanları, Ermenistan, Suriye, Lübnan ve Yunanistan'da toplanmışlardı. Bu merkezler içinde en dikkat çekici çalışmayı İstanbul yapmaktaydı. İstanbul Ermenileri ateşkesin hemen ardından, yetimlerin korkunç ve sahipsiz durumlarını görüp milli kurumlarıyla yardım elini uzattılar. İstanbul ve etrafındaki Ermenilere ait merkezlerde yetimlerin toplanması için komiteler oluşturuldu. İlk altı ayda İstanbul ve etrafında 20 yetimhane kullanıldı. Türk ailelerinden ve yetimhanelerinden geri alınan bu yetimlerin sayısı 2000 civarındaydı. 15 Mayıs 1919 yılında yetimlerin ihtiyaçları karşılansın diye İstanbul'da Milli Yardım Komitesi kuruldu[34]. Komitenin başkanı seçilen Mateos Eblighatyan geri dönenlerin durumunu şu şekilde tarif etmekteydi: "Çıplak ve yalınayak binlerce Ermeni göçmeni dağlardan, vadilerden, Türklerin evinden ve yetimhanelerinden İstanbul'a akmışlardı".

Türkiye Ermenilerinin dini üç mezheb liderlerinin ortak bildirisinde: "Ekleme isteriz ki,

korumasız kalmış 70.000 yetim ve 500.000 göçmenin acilen yardıma ve bazı girişimlere ihtiyaçları bulunmaktadır. Umudumuz o ki, her zat bunu kendi borcu olarak görecektir ve istekli bir şekilde yardımcı olacaktır. Herkesi kutsar ve zulüm görmüş insanların teşekkürünü kabul edin ”.

Teotik yıllığında hayatta kalan erkek ve kız kardeşlerine şunları iletir; “Yetimliği ve onun ölümcül sefaleti yaşamayanlar, bir iz bırakın toplu hatıranızda. Böylelikle ikna olursunuz, yardım ettiğiniz her son kuruşun yetimhanelerde ne mucizeler yarattığına”[\[35\]](#).

Türk aile ve yetimhanelerinde bulunan binlerce çocuktan 6 ayda sadece 432’si geri alınabilmişti. İstanbul’daki Ermeni aileler bu çocuklardan 111’ini evlatlık alabilmişlerdi. Mateos Eblighatyan’ın tuttuğu kayıtlara göre 1919 yılının ekim ayında İstanbul’un mahalle ve banliyölerinde 25 merkez açılmış ve 2607 yetim toplanmıştı. Bu yetimhaneler hakkında bazı bilgiler:

- Altı yetimhanede bulunan 667 yetim direkt olarak Milli Komitenin gözetiminde bulunmuş ve temel ihtiyaçları karşılanmıştır.
- Dokuz yetimhanede bulunan 1111 yetimin bakımı yardım kampanyaları sayesinde gerçekleşmiştir.
- On yetimhanede bulunan 829 yetimin bakımı Milli Komite tarafından maddi ve manevi olarak karşılanmıştır.

Aralık 1921 de elde edilen bilgiye göre İstanbul yetimhanelerinde 5000 yetim ikamet etmiştir. Bu yetimlerin 3000’e yakını Türk ailelerin evlerinden alınmıştır. Türk ailelerinden Ermeni yetimi almak kolay değildir. Başka bir kimlikle yaşamaktadır. Yves Ternon, Mardin 1915 Bir Yıkımın Patolojik Anatomisi’nde verdiği örnek çarpıcıdır. Ternon’un örneğini eklerde verdik. Binbaşı Noel Günlüğünün 15 nisan tarihindeki bölümüne *Nisibin kazasında*

Hiristiyanları durumu notunu düşer. Bu bölümde Nusaybin’de el konulan Hiristiyanlardan söz eder. Nusaybin’in o dönemdeki nüfusu göz önüne alındığında el koyma oranının yüksekliği dikkat çekicidir: “1 Nisan dan 15’ine yerel Müslüman evlerinde esir, köle gibi yaşayan 250 Hiristiyan’dan 200 ‘ ü kaymakamın emri ile serbest bırakılmışlardır... Halen Nisibin’de yaklaşık 50 kadar Hiristiyan, Müslüman evlerinde tutsak gibi yaşamaktadır. Gidecek bir yerleri olsaydı çoğunluğu gidebilecek durumdadır. Ancak bir kısmı da kaymakamın (etki) edemeyeceği kadar zengin ve nüfuzlu ailelerin yanındadır.”

Ermeni yetimlerinin toplandığı ve barınmalarının sağlandığı bu kurumlar basit yetimhaneler değildi. Burada yetimlere eğitim ve öğretim verilmiş, tıbbi yardım sağlanmıştır.[\[36\]](#) Harboyyan bu dönemde bazı kasaba ve bölgelerde faaliyet gösteren yardım kuruluşları ile ilgili bilgiler verir: *Amerikan yardım kuruluşları*, Bu kuruluşların bünyesinde faaliyet gösteren 14 yetimhanede 10.827 yetim bulunmaktaydı. Sırasıyla, Bardizag, Adapazarı, Brusa (Bursa), Konya, Gesariya (Kayseri), İzmit, Adana, Hacın, Halep, Samsun, Trabzon, Giresun, Merzifon, Harput ve Urfa’da 900 kişilik bir yetimhane.

AGBU (Ermeni Hayırsrseverler Derneği): Bu çatı altında bulunan 7 yetimhanede 2463 yetim ikamet etmekteydi. Sırasıyla, Halep, Adana, Dört Yol, Sis, Maraş ve Kharni (Kilikya bölgesinde bir kale. Harunya)

1918 yılına girildiğinde Maraş’taki ermeni yetimlerin sayısı 1000’i geçmişti. Ateşkesin ardından Kilikya ve İstanbul’da faaliyet gösteren 41 yetimhanede 17.930 çocuk ermeni kuruluşlarının gözetimi altında bulunmuştur. Amerikan yardım kuruluşları gözetiminde 30.000 yetim Suriye, Lübnan ve Yunanistan’da bulunmaktaydı. Bunun yanı sıra Ermenistan’da sayı 45.000 ile 50.000 arasındaydı.

Azatyan, ateşkes döneminde sağ kalan yetimlerin ve buldukları illeri listeler: “Ateşkes döneminde sağ kalan yetimlerin sayısı yüz binden fazla değil. Bunu aşağıda verdiğimiz rakamlar gösteriyor, illerdeki yetimhaneler yetimlerin sayıları

Harput Yetimhanesi 5 300

Ermenistan 4000

İstanbul 4000

Sivas, Merzifon 5600

Bursa 250

Konya 600

Samsun, Trabzon 750

Kayseri 2 300

Malatya 1 250

Ankara 250

İzmit 225

Bardizak 200

Adana 2 000

Halep 2 000

Maraş 1 700

Antep 1 200

Kudüs 800

Ports Said 350

Bağdat, Musul 600

Urfa 1 200

Mardin 1 000

Diyarbakır 700

Toplam 77 275.”

Azatyan, Grsam Aharonyan'ın " Büyük Soykırımın Anıt Defteri"nde İstanbul'da 23 yetimhanenin rakamlarını verir:

Hasköy 216,

Balat 193 ,

Kumkapı 123,

Yedikule 150,

Ortaköy 196,

Okulsever Hanımlar Okulu 506 ,

Ermeni kızıl haç okulu 197,

Samatya Katolik Rahibeler Okulu 187,

Ortaköydeki kızlar okulu 404,

Nişantaşı	378
Pera 125	
Beşiktaş	29
Arnavut köyü	173
Kadıköy	100
Üsküdar	152
Gedikpaşa	46
Narlı Kapı	87
Bakırköy (Bakır(Bakır)köy	77
Pangaltı	125

Karagözyan yetimhanesi 59

Surp Pırgiç hastanesi 185

Bezazyan okulu 45

Boyacı köy 11

TOPLAM 3 819 yetim

Teodik de, İstanbul'da 22 yetimhanede 3.386 yetimin barındığını kaydeder.[\[37\]](#) Yetimlerin sayıları birbirine yakın olduğunu söyleyebiliriz. Küçük farkların tarihlerden kaynaklandığını düşünüyorum.

Son Sürgün / Ermeni Yetim Dünyası'nın Üçüncü Safhası: Bu safha Kemalist hareketin güçlenmesi ve ateşkesin sonlanması ile başladı. Kilikya Ermenileri umutsuzluğa kapıldı ve Ermeni halkının geleceği Ermeni yetim dünyasının üçüncü dönemi başlamış oldu. Kilikya Ermenileri ellerinde göçmen asasıyla ikinci sefer Suriye çöllerine sürgün gitti ve böylelikle 1915 sürecinin ikinci dönem trajedisi başlar. Ermenilerin yeniden çıktıkları ölüm yolunun her yerinde zulüm, aşlık, hastalık, katliam, ölüm ve çocukların yetimleşmesi göze çarpmaktaydı. Bütün bir Kilikya boşaltılmıştı. Kilikya bölgesindeki 26.000 Ermeni yetiminin durumu belirsizliğini korudu. 1922 yılının Şubat ayında, Halep'te toplanan Ermeni ve Amerikan karma toplantısında, Kilikya'da bulunan yetimlerin Lübnan ve Suriye'ye aktarılması kararı alındı. Yetimlerin yolculuğu Amerikan yardım kuruluşlarının çabaları sayesinde gerçekleşti[\[38\]](#). Ermeni yetim kabileleri perişan bir vaziyette Suriye ve Lübnan'a vardı.

Kayseri Türk Yetimhanelerinde bulunan 174 ermeni yetim İstanbul'a Türk olarak yollandılar. Fakat kısa bir süre sonra Ermeni oldukları ispatlanınca İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesine teslim edildiler. Sivas'tan 400 ermeni yetim Suriye'ye ve 500 yetim ise Amerikan himayesindeki Yunanistan'a aktarıldılar. Diyarbakır'daki yetimler Suriye'ye yerleştirilip Diyarbakır asıllı Amerikalı Ermenilerinin gözetiminde tutuldular. Kayseri'de bulunan bir diğer yetim kafilesi Kayseri Ermeni Milli Komitesi gözetiminde İstanbul ve Halep'e teslim edildiler.

AGBU'nun (Ermeni Hayırsseverler Derneği) Port Said, Kudüs ve Mersin'de kurduğu yetimhanelerde bulunan 12.000 çocuk Beyrut'a yerleştirildiler. Amerikan yardım

kuruluşlarının bünyesinde kurulan yetimhanelerden toplanan çocuklar Lübnan ve Suriye'ye aşağıda belirtilen yerleşim birimlerinden transfer edilmişlerdir:

1.000 yetim - Urfa, 1.000 yetim - Diyarbakır, 1.000 yetim - Mardin, 5.000 yetim - Harput, 1.500 yetim - Malatya

Harput'taki 5000 yetimin yer değiştirmesi 3 ayda, Carablus/Kargamış yoluyla ve 130 vagonla gerçekleşti. İngiliz, Danimarka ve İsviçre yetimhanelerinde bulunan 6000 yetim amerikan yardım kuruluşlarının gözetiminde Howard Karagözyan ve Kelegyan yetimhanelerine teslim edildi. İkinci sürgün binlerce yeni yetime sebep olmuştu. Bunlar Kilikya'dan transfer edilen çocuklara ilave edilmiş ve Ermeni halkının yetim yükü giderek ağırlaşmıştır. Lübnan ve Suriye'de 12.000 yetim aşağıda belirtilen birimlere yerleştirilmişlerdi:

-Ermenilerin gözetimi altında bulunan 2.250 yetim (Halep - 1300, Beyrut - 700 , Cuni - 250)

-Lübnan'da Amerikan yardım kuruluşlarının gözetiminde bulunan 7.448 yetim (Cuni Yetimhanesi - 475, Maamelteyn Yetimhanesi - 425 , Zuk Mikayel Yetimhanesi - 347 , Nahr Ibrahim Yetimhanesi - 1.030

Ghazir Yetimhanesi - 2.565, Antilyas Yetimhanesi - 1.431, Jibeyl Çiftliği - 1.200

-Lübnan farklı yetimhaneler:Fransız gözetiminde - 250, Beyrut Katolik Ermeni Kutsal Krikor Lusavoriç Yetimhanesi - 200 , Şımlan İngiliz Yetimhanesi - 450, Sayda ve Sur Yetimhaneleri 1.400

1928 yılında Amerikan yardım kuruluşu Jibeyl Yetimhanesini 20.000 dolara Danimarka Hayırsever Kuruluşuna satmıştır. 1930 yılında Amerikalılar bütün yetimhanelerini satarlar, fakat hiçbir yetim ortada kalmaz. Yetimlerin birçoğu ailelerine teslim edilirken, büyük bir

İşbu vesikayla yukarıda tarif edilen İKBAL'in Osmanlı tebaasına mensup olduğu ve bu itibarla Nüfus Kütüğüne kaydolunmuş olduğu tasdik olunur.

Tarih 5 Mart 1334

(1918)

(Mühür) Nüfus Dairesi Müdürü

Dahiliye Nazırı a.

Bu evrak 6 Mart 1918 tarihlidir. Küçük Verjin Donikyanın sahte doğum kağıdının fotoğrafıdır. Osmanlı İçişleri Bakanlığı vermiştir. Orijinali İstanbul'daki İngiliz yüksek komiserliği Ermeni-Rum bölümü arşivlerinde kalmıştır. Bu sertifika genç kızın Müslüman olduğunu ispat etmek ister. Verjin'in adı İkbal'miş. Mevlut ve Ayşe'nin kızıymış ve 1907'de Erzurumda doğmuş Sivas Bahtiyar Bostanının'da yaşamakta (Nüfus tezkeresinin İngilizce tercümesi bu Osmanlı belgesine eklenmiş)

Bu tip evraka, başka yerlerde resim eklenmiş olarak rastladık. Ama burada yeni evlenen Verjin resim çektirmek istememişti. Verjin Donikyan (Donik ve Lusiya Donikyan kızı 16 yaşında Sivas vilayeti Çankegoy doğumlu kızın beyanatu; üstteki evraka bitişik.

VERJİN DONİKYAN''ın ifadesi

Hıristiyan

Türk

Adı	Verjin Donikyan	İkbal
Baba adı	Donig	Mevlud

Ana adı	Lousia	Ayşe
Yaşı	16	—
Köyü	Tohan	—
Kazası	Koghi	
Vilayeti	—	Sivas

“ Türkler, evvela itibara şayan Ermeni şahıslarını hapse attılar ve kalanları da jandarmalar refakatinde göçe zorladılar. Palu’ya götürüldük; orada erkekleri ayırıp gözlerimizin önünde öldürdüler ve cesetlerini Maralu nehrine attılar. Biz dört kişiydik: annem, kız kardeşim ve ağabeyim Harutyun ve ben. Lakin ağabeyimi aramızdan çekip de önümüzde öldürdüklerinde annem çıldırdı ve kız kardeşimi kaptığı gibi nehre atladı. Böylece erkekleri ortadan kaldırdıktan sonra kadınları iki gruba ayırdılar ve bir grubu Harput’a, öbürünü de Digranagerd’e (Diyarbakir) yolladılar. Ben ve teyzem Harput’a gönderilenler arasındaydık. Biz o kazaya vardığımızda teyzem başka bir yere gönderildi ve ben Harput’ta tek başıma kaldım. Türkler yetimleri toplamaya başlamışlardı lakin hasta ve dermansız olanlar ya nehre atılıyorlardı yahut da canlı canlı gömülüyorlardı. Ben bunu öğrendiğimde çok korktum ve kaçmaya muvaffak oldum; hâlâ Harput’ta bulunan Protestan bir ailenin yanına sığındım. Bir vakit sonra İSGUHİ adlı bir kadın beni Sivas’a getirdi. Orada İSGUHİ’nin kızı öldü, o da beni kapı dışarı etti. Yine sokakta kalmıştım; bu sefer askerî tabip NAZİM beni evine aldı. Tabip İstanbul’a yola çıkarken beni Müslüman yaptırttı ve buna dair vesikaları hazırlattı. Bir Ermeni olduğum için beni hep dövüyorlardı. Onlarla iki buçuk sene yaşadım (1 sene Sivas’ta, 1 sene de İstanbul’da Kuşdili’nde). Bir gün Ermeniler gelip beni sordular, ama onlar benim Türk olduğumu söyleyip sahte vesikaları gösterdiler. İngiliz askerleri onları dinlemeyip beni tarafsız Karargaha [Orta-Doğuda kurulmuş bir organizasyon yetimlerin durumunu incelemek için açılmış bir (geçiş) merkezidir. Ermeni çocukları orada ya ailelerine ya da başka bir kuruma vermeden önce incelerler] götürdüler.

El konulan Ermeni yetimlerin mallarının gaspına dair Osmanlı belgesi: BOA, DH.ŞFR., nr. 54-A/382

İHTİDÂ EDEN VE AİLELERİN YANINA BIRAKILAN ÇOCUKLARIN MİRAS İŞLEMLERİ

Özet

İhtidâ eden, evlenen ve güvenilir kimseler yanına bırakılan çocukların şahsi mülklerinin korunması, mûrisleri ölenlere hisselerinin verilmesine dair Dahiliye Nezâreti'nden muhtelif vilâyet ve mutasarrıflıklara şifre telgraf

30 N. 1333 11 Ağustos 1915

DH.ŞFR., nr. 54-A/382

Türkçe Transkripsiyonu:

DH.ŞFR., nr. 54-A/382

Bâb-ı Âlî

Dâhiliye Nezâreti

İskân-ı Aşâyir ve Muhâcirîn Müdîriyyeti

İstatistik Şu'besi

Umûmî: 451 Şifre

Adana, Ankara, Erzurum, Bitlis, Haleb, Hüdâvendigâr, Diyârbekir, Sûriye, Sivas,

Ma'mûretü'l-azîz, Musul, Trabzon, Van Vilâyâtıyla, İzmit, Urfa, Eskişehir, Zor, Canik, Kayseri, Mar'aş, Karesi, Kal'a-i Sultâniyye, Niğde, Karahisâr-ı Sâhib Mutasarrıflıklarına, Adana, Haleb, Mar'aş, Ma'mûretü'l-azîz, Diyârbekir, Trabzon, Sivas, Canik, İzmit Emvâl-i Metrûke Komisyon Riyâseti'ne

İhtidâ eden veyâhûd izdivâc edenlerle berây-ı teslîm ve terbiye şâyân-ı i'timâd zevât

nezdine bırakılan çocukların emlâk-i zâtiyyeleri ibkâ ve mûrisleri vefât etmiş ise hisse-i irsiyyeleri i'tâ olunur.

Fî 29 Temmuz sene [1]331

Nâzır

Tal'at

Ek 3:

ERMENİ ÇOCUKLARININ YETİM HANELERE YERLEŞTİRİLMESİ

Yerleri değiştirilen veya uzaklaştırılan Ermenilerin on yaşından küçük çocuklarının eytamhânelere yerleştirilmeleri için vilâyetlerde ne kadar çocuk olduğunun ve münasip bina bulunup bulunamayacağının bildirilmesi

26 Haziran 1915

Maârif-i Umumiye Nezâreti

Kalem-i Mahsus Hususî Numara: 327 Umumî Numara: 194195

Dahiliye şifresiyle kapadılacaktır Mahremdir

Diyarbakır, Adana, Haleb, Trabzon, Erzurum,

Sivas, Bitlis, Mamuretülaziz, Van Vilâyetleri'yle Maraş Mutasarrıflığı'na

Mevki ieri tebdil veya birer suretle teb'îd edilen Ermenilerin on yaşından dûn çocuklarını dârüleytâm te'sisiyle veya mü'esses dârüleytâmlara celb ile talim ve terbiye etmek mutasavver olduğundan bunlardan vilâyet dahilinde ne kadar çocuk bulunduğunun ve orada dârüleytâm te'sisi için münasib bina bulunup bulunamayacağını âcilen iş'ân.

Fî 13 Haziran sene [1]331

Maârif Nâzın Şükrü

1. ŞFR, 54/150

Dipnotlar:

[1] Arsen Yarman Palu-Harput 1878 Derlem y.2010, s 209. Ermeni yetim dünyası Ermeni tarihinin çok önemli bir parçası ve aynı zamanda da tarihsel hafızasıdır. Ermeni tarihi anlaşılmadan yetim dünyasını anlamak zordur. Bu bakımdan özellikle 19 yüzyıl Ermeni tarihi son derece önemlidir. Ancak bu kısa yazıda bu konuya fazla giremedik. Yeterince bilinmeyen 1895-96 katliamlarını hazırlayan sürecin ve 19 yüzyıl Ermenilerinin trajedisinin incelendiği ve incelemenin dönemin raporlarıyla zenginleştirildiği Arsen Yarman'ın 1878 Palu- Harput

adlı çalışması önemlidir. Meraklısına, tarihsel süreci daha iyi anlamamızı sağlayan Arsen Yarman'ın bu ayrıntılı çalışması önerilir.

[2] J.Rendel Harris-Helen B. Harris, Ermeni Mektupları, Ermenistan'daki Yakın Dönem Kırımlarının Canlı Tabloları 1897-1897, Çev: Ömer Öztürk, Yaba, 2008, s 26

[3] J.Rendel Harris-Helen B. Harris, Ermeni Mektupları... s 21

[4] Hans-Lukas Kieser, Iskalanmış Barış... s 217

[5] J.Rendel Harris-Helen B. Harris, Ermeni Mektupları... s 81,85,88,118,124,126,127,144

[6] P. F. Charmetant, Ermeni Katliamları Raporu 1894-1895, İstanbul'da Görevli Altı Büyükelçiliğin Ortak Hazırladığı Rapor, Çev. Mehmet Baytimur, Péri Y. 2012. s 31,46,49,50,73,76

[7] Tamzara'da 1901 yılında 135 erkek öğrencisi olan Aramyan Ermeni ilkokulu mevcuttu. Bugün Şebinkarahisar'a bağlıdır.

<http://www.nisanyanmap.com/?y=tamzara&t=&lv=1&u=1&ua=0>

[8] Bu ilgi 1915 sürecinde son derece belirgin olacaktır. Taner Akçam, 2-4/11/ 2013 tarihlerinde Hrant Dink Vakfı- Boğaziçi Üniversitesi- Malayta Hayder tarafından düzenlenen Müslümanlaş(tırıl)mış Ermeniler başlıklı uluslararası konferansta yaptığı konuşmada "26 Haziran'da Diyarbakır, Adana, Halep, Trabzon, Erzurum, Sivas, Bitlis, Mamuretülaziz, Van vilayet ve Maraş Mutasarrıflığına yollanan telgraftır. Telgraf doğrudan Milli Eğitim Bakanı tarafından, Dahiliye Nezareti şifresi kullanılarak yollanmaktadır.[BOA, DH.ŞFR., 54/150] Ve, telgrafta, "bölgelerinden sürülen Ermenilerin 10 yaşından küçük çocuklarının darüleytam (Yetimhaneler) kurularak veya mevcut Yetimhanelere yerleştirilerek talim ve terbiye edilmesi düşünülmüş-tasarlanmış (mutasavver) olduğundan vilayet dahilinde ne

kadar çocuk bulunduğu ve yetimhane için uygun bina olup olmadığı sorulmaktadır. Telgrafın, doğrudan Milli Eğitim Bakanı tarafından yollanması kadar bir başka önemli tarafı da tarihidir. 26 Haziran’da telgrafın yollandığı vilayetlerin çoğundan daha Ermeniler çıkartılmaya başlamamıştı. Bu da çocukların asimilasyonu politikasının önceden kararlaştırıldığı ve planlandığını göstermektedir.” İbaresinden Ermeni yetimlerin asimilasyonuna dair bir Osmanlı politikasının var olduğunu anlıyoruz.

[9] Bölge ileri gelenleri için asi gâvura karşı 1895 pogromları örneğine uygun bir “yola getirme” hareketinin işaret olarak algılanması akla yakındır. Cemal’in olaylar esnasında telgraf kullanıldığına işaret etmesi, 1895’e çok benzeyen bir örgütlenmeye işaret etmesi bakımından önemlidir.

[10] Zabel Yesayan, Silahtarın Bahçeleri, çev. Jülide Değirmenciler, Belge Uluslar arası Y. 2006, s 109, 117, 121,122

[11] Zabel Yesayan, Yıkıntılar Arasında, s 40

[12] Surp Pirgiç Ermeni Hastanesinin kuruluş öyküsü hem Ermeni cemaatinin yardımlaşma, hayırseverlik duygularını hem de cemaat için yapılan insanüstü çabaları ve fedakârlıkları içerir. Kazaz Artin Amira’nın hayatı boyunca yaptığı hizmetler ise Ermeni cemaatinin sosyal dayanışmasının güçlenmesinde istisnai yer tutar. Arsen Yarman - Ara Aginyan, Sultan II. Mahmud ve Kazaz Artin Amira, Ed. Ali Çakmak, Surp Pirgiç ermeni hastanesi Vakfı kültür y. 2013, s 95.

[13] Ermeni halkı içerisinde dayanışmanın örülmesi ve hayırseverlik geniş boyutlu bir konudur. Bu kısa yazıda iki örnekle yetinilmesi Kazaz Artin’in öncülüğü ve bu yazının Karagözyan Yetimhanesinin kuruluşunun yüzüncü yılı vesilesiyle yazılmasıdır.

[14] Arsen Yarman’ın gün ışığına çıkardığı Boğos Natanyan, Bardizaktsi, Sırvantsdyants gibi

rahiplerin araştırma raporları taşradaki Ermenilerin sorunlarına odaklanır. (Boğos Natanyan, Sivas 1877 Yayına H. Arsen Yarman, Birzamanlar Y. 2008, Arsen Yarman Palu-Harpur 1878 Derlem y.2010

[15] 1909 kilikya katliamının yerinde incelenmesi ve paporlanmsına da Zabel Yesayan ve Arşaguhi Teodik görevlendirilir.

[16] Arsen Yarman - Ara Aginyan, Sultan II. Mahmud ve Kazaz Artin Amira... s 129

[17] Liparit Azatyan "Büyük soykırımın Ermeni yetimleri", 3 CILD, Los Angeles 2002, s 17

[18] Tarihsel topraklarından koparılan halkların dostu ve hümanist Fridtjof Nansen Ermenilerin zorla dinlerinin değiştirilmesi konusunu vurgularken şunları söylemektedir : "İslamlaştırılan ve sünnet olanların sayısı bir hayli fazlaydı, özellikle de çocuk yaştakilerde. Bu işe devlet de el atmıştı." (Սև գիրք. Աշակերտի օտարերկրացիները թուրքական ոճիկների " Հայոց ցեղասպանության մասին (խմբագիր՝ Պ.Հովհաննիսյան), Երևան, 2011, էջ 451, aktaran Mher Abrahamyan, [Սիեր Աբրահամյան](#), Հայ երեխաների բռնի իսլամացումը Հայոց ցեղասպանության տարիների

[http:// www.allturkey.am/2348](http://www.allturkey.am/2348))

[19] İbrahim Ethem Atnur, Türkiyede Ermeni Kadınları... s 56-57 Akt. Mher Abrahamyan,agy , [http:// www.allturkey.am/2348](http://www.allturkey.am/2348)) Abrahamyan, ayrıca II. Jöntürk (Kemalist) dönemde bu politikaların sürekliliğine dikkat çekerek; Karabekir'in *gürbüz*lerinin de altını çizer: "Yetim Ermeni çocukları, Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Türkiyesinde, önemli askeri ve politik görevli olan Kazım Karabekirin de dikkatinden kaçmamıştı. Özellikle onun emriyle 1919-1921 yılları arasında Batı Ermenistan'ın farklı eyaletlerinde yetim ermeni çocuklar toplanmış ve Karabekir'in kurduğu özel okullarda islamlaştırılmışlardı. Verilen askeri eğitim ile *çocuk ordusu* yaratılmıştır."

[20] Murat Bardakçı, Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi, Everest 2009, s 89

[21] Tuğba Tekerek, Çocuklar malları için kapışıldı,
<http://www.taraf.com.tr/haber/cocuklar-mallari-icin-kapisildi.htm>

[22] 11 Ağustos 1915 tarihinde Hemen hemen tüm Emlak-ı Metruke komisyonlarına gönderilen bu telgraf emrinde (BOA DH.ŞFR., nr. 54-A/382) , evlatlık olarak alınan çocukların, ana babaları vefat etmişlerse, miras haklarının, "bakıcı" aileye bırakıldığı söylenmektedir. Taner Akçam, bu telgrafı yukarıda sözünü ettiğimiz 2-4/11/ 2013 tarihlerinde düzenlenen uluslararası konferansta "Bu da asimilasyonu desteklemek için ekonomik teşvik programı uygulandığı anlamına gelmektedir." Sözleriyle yorumlar.

[23] Taner Akçam, aynı uluslararası konferanstaki konuşmasında ikinci olarak 12 Temmuz 1915 [BOA, DH.ŞFR., 54/411] tarihli telgrafı dinleyicilerle paylaşır. telgraf, hemen hemen ilgili tüm il ve ilçelere yollanmıştır. (*Adana, Halep, Diyarbekir, Erzurum, Bitlis, Van, Trabzon, Sivas, Hüdâvendigâr, Edirne, Musul Vilâyâtıyla İzmit, Canik, Kayseri, Mar'aş, Zor, Urfa Mutasarrıflığı*).

Bu telgrafta, "*Ermenilerin nakil ve sevkleri esnasında velisiz kalması muhtemel olan çocukların bakım ve terbiyeleri için Ermeni ve ecnebi bulunmayan kura ve kazalardaki ileri gelen; itibarlı ve haysiyetli kişilere dağıtılmalarının uygun görüldüğü, mali durumu iyi olmayan Müslüman ailelere otuz kuruş aylık bağlanmasının kararlaştırıldığı bildirilmektedir.*

Bu telgrafta da iki husus oldukça önemli. Birincisi, *velisiz kalması muhtemel* ifadesidir. İkincisi, bu telgrafın da *okunduktan sonra imha edilmesi istenmiştir.*"

[24] "Amerikan yardım heyetinin Urfa'da olduğu derhal duyuldu. Müslüman aileler, yıkık evlerde oturanlar da içinde olmak üzere, gelmeye başladılar. Ve öksüzler! Sanki yerden bitiyorlardı ve pireler kadar çoktular. Sık sık, günde elli ile yüz kadarını kabul ediyorduk.

İngilizlerin koruyucu olarak ve Amerikalıların yardım için geldikleri anlaşılınca, Hıristiyan ve Ermeni oldukları için dört yıl boyunca eziyet edilmiş büyükler ve çocuklar saklandıkları yerlerden çıkıp başları dik geldiler. Türk, Kürt ve Arap haremlelerinden gelen kız ve kadınlar kabul edilip onlarla ilgileniliyordu. Birçoğu çocuklu olup Müslüman babalarıyla bırakılacaklardı. Yetimhanede herhangi bir Müslümana karılık yapmamış on iki yaşının üzerinde kız pek yoktu. Birkaçı da on yaşından itibaren karılık yapmıştı. Bütün hepsi hastaydı ve cinsel hastalıkları en son yöntemlere göre tedavi ettiğimiz halde yine de ölen az olmadı... Öyle bir zaman oldu ki, görünüşte hiçbir neden olmadan birçoğu öldü.” Mary Caroline Holmes, Urfa’da Ermeni Yetimhanesi çev. Vedii İlmen, Yaba Y. 2005, s 24

[25] “26 Haziran’da Diyarbakır, Adana, Halep, Trabzon, Erzurum, Sivas, Bitlis, Mamuretülaziz, Van vilayet ve Maraş Mutasarrıflığına yollanan telgraftır. Telgraf doğrudan Milli Eğitim Bakanı tarafından, Dahiliye Nezareti şifresi kullanılarak yollanmaktadır.[BOA, DH.ŞFR., 54/150] Ve, telgrafta, “bölgelerinden sürülen Ermenilerin 10 yaşından küçük çocuklarının darüleytam (Yetimhaneler) kurularak veya mevcut Yetimhanelere yerleştirilerek talim ve terbiye edilmesi düşünülmüş-tasarlanmış (mutasavver-Osmanlıca kelime) olduğundan vilayet dahilinde ne kadar çocuk bulunduğu ve yetimhane için uygun bina olup olmadığı sorulmaktadır. Telgrafın, doğrudan Milli Eğitim Bakanı tarafından yollanması kadar bir başka önemli tarafı da tarihidir. 26 Haziran’da telgrafın yollandığı vilayetlerin çoğundan daha Ermeniler çıkartılmaya başlamamıştı. Bu da çocukların asimilasyonu politikasının önceden kararlaştırıldığı ve planlandığını göstermektedir.”

[26] Cemal Paşa, “Bin Ermeni çocuğu için Aintura manastırında açtığım yetimler yurdu hakiki bir mektepten başka bir şey değildi. Oraya geldikleri zaman her biri ölüme mahkum bir sefalet çehresi arzeden yetimler pek az bir zaman içinde mükemmel gıda ve güzel bir tedavi usulü ile kuvvet ve afiyet kazanmışlar ve gelecekte memleketin işine yarayacak bir eleman hali almaya başlamışlardı.” derken Türkleştirme olgusunu doğrular. (Cemal Paşa, Hatırat, Yayına haz. Metin Martı, Arma Y. s 334 Türk yetimhaneleri içerisinde en önemli yere sahip olan *Aintura Yetimhanesi* Cemal paşa tarafından Lübnan’da açılmıştı. Cemal Paşa

Aintura kasabasında Fransız Lazarist papazlarının Saint Joseph Kolejini yetimhaneye çevirir. İstanbul'da bulunan Pantürkist kadın yazar, feminist Halide Edip Hanımı davet ederek yetimhaneyi yönetmesini ve ermeni yetimlerinin İslamlaştırılmasını sağlar. 1916-1918 yılları arasında bu yetimhanede yaklaşık 1000 çocuk bululmaktaydı. Burada Ermeni yetimlerinin Türkleştirilmesi için çalışmalar yapılmaktaydı. Erkek çocukları sünnet edilip, isimleri Türkçe ve Arapça isimlerle değiştiriliyordu. Fakat ad ve soyadlarının ilk harfleri değiştirilmiyordu. Halide Edip burada ermeni çocuklarını Türkleştiren kılavuz rolünü oynamıştır. Türkleştirme operasyonu çerçevesinde onunla birlikte 40 kadar görevli çalışmaktaydı. Ermeni yetimleri çeşitli işkencelerden geçiyorlardı, bunlarda biride demir sopayla yapılan falaka cezasıydı. Falaka ve dayak esnasında birçok çocuk hayatını kaybetmiştir, çünkü onlar Ermenice konuşmaktaydılar. Yaklaşık olarak 300 çocuk Aintura yetimhanesinde açlık ve salgın hastalıktan ölmüştür. Bir yıl sonra bu kadın ve çalışma grubu yetimhaneden uzaklaşıp Lübnan'ı terk ederler. Bundan sonra yetimhane Lübnan'lı papazlar tarafından idare edilir. Burada 470 erkek, 200 kız toplam 670 yetim bulunmaktaydı. Papazlar ermeni çocuklarına as ve soyadlarını tekrar verirler. 1919 yılının sonbaharında erkekler Halep'e, kızlar ise Ghazir yetimhanesine yollanır.

[27] Azatyan 2000 sayısını vermekle beraber diğer kaynaklarda sayı 1000 olarak geçer. 2000 rakamı Muhtemelen Aintura'dan geçen yetim toplamıdır.

[28] İlginç olan ise çocukların eski ad ve soyadlarının baş harfleriyle Türkçe yeni ad ve soyadlar kullanılmasıydı. Örneğin, Harutyun Nazaryan Hamit Nazım'a, Boğos Merdanyan Bekir Muhammed'e, Sarkis Sarafyan Safvat Süleyman'a dönüştürülmüştür.

[29] [Միեր Աբրահամյան](#), Հայ երեխաների բռնի իսլամացումը Հայոց ցեղասպանության տարիներին

[30] G. Meyrier, Les Massacres de Diarbekir, 2000, s. 175-200. Akt. Yves Ternon, Mardin 1915 Bir yıkımın Patolojik Anatomisi, Ed. Sait Çetinoğlu, Çev Naringül Tateosyan, Belge

uluslararası y. 2013, s 399

[31] Hyacinthe Simon, 1915 Bir Papazın Günlüğü, Çev. Mehmet Baytimur, Péri Y. 2008, s 91

[32] Yves Ternon, Mardin 1915 Bir yıkımın Patolojik Anatomisi... s 399-400

[33] Liparit Azatyan "Büyük soykırımın Ermeni yetimleri" s 30-31

[34] Milli Yardım Komitesi çok ciddi bir çalışma içine girmiştir. Komitenin amacı yetim toplama işini düzenlemek ve onların yaşelerini karşılamaktı. Komite dünyanın dört bir yanına dağılmış Ermenilik için şu ifadelerle yardım kampanyası başlatmıştı: "Felaketin boyutunu düşünerek ver öyleyse Ermeni halkı, çünkü bu talep bir emirdir, ver kuruşunu ve bu sefer elini açık tut verirken. Seninki sönmekte olan gaz lambasına sadece bir damla yağ eklemektir. Ermeni halkı gaz lambası muhakkak ki ermeni halkının güneşli geleceği olacaktır. Tabi ki ermeni çocuğu, ermeni halkının geleceğidir ve gelecek ise umutla gülümsemektir".

[35] Halk istekli bir şekilde yardım kampanyalarına katılıp yetim toplanması için gerekeni yapmıştır. Ermeni halkı üstün bir çaba ile yetimlerini toplamış ve kendi acılarını iyileştirmeyi ve altı ay içerisinde 106.904 Osmanlı altını toplamayı başarmıştı.

[36] Urfa'da Künzler çifti Ermeni yetimlerinin korunmasında özverili bir çalışma yürütürler: "1917 yılında polisten gizli olarak iki küçük ev kiralayıp buralara yetim çocukları yerleştirmeyi bile başardı karım. Polis daha sonra yetimhanem olup olmadığını sorduğunda hiçbir şey bilmiyormuş gibi yaptım, uygun kaçmayacağı için karıma da sormıyorlardı[36] Jacob Künzler, Kan ve Gözyaşı Ülkesinde, Çev. Perim Ozan, Belge uluslararası Y. 2012, s 120

[37] Liparit Azatyan "Buyuk soykırımın Ermeni yetimleri", 3 CILD, Los Angeles 2002, s

[38] Fransızların çekilmesiyle korumasız kalacak olan yetimleri çeşitli bölgelerden toplayıp güvenli bölgeye götüren görevlilerden biri de Künzler'dir: "Amerikalılar 1919 yılında tüm Türkiye'de sayıları on binlere varan bir yetim grubu toplamıştı. Sürgünler sırasında Türk, Kürt ve Arap evlerine alınan çocuklardı bunları gittikçe güçlenen Kemalist hükümet Amerikalılara birçok yerde zorluk çıkardığı, kontrol ettiği ve Türkiye'de sayıları oldukça çok olan Müslüman yetimleri de desteklemeleri için onlardan yardım talep ettiği için fakat sonra da paraları kontrol edilemediğinden yardım örgütü, Ermeni yetimlerin Türkiye dışına taşınmasına karar verdi. Güneydoğu Anadolu için hedef olarak Lübnan seçildi. Ankara hükümeti bu nakli memnuniyetle karşılıyordu aslında. Ancak yetimlerin bulunduğu her şehirde yerel idareden yeniden izin alınması gerekiyordu. Bu işlemler nakilleri biraz karmaşık hale getirdi. Bununla birlikte Nisan'dan Kasım'a kadar 8 ay içerisinde 10.000 yetim Güneydoğu bölgesinden Lübnan'a nakledilmişti. Eşim ve ben bu iş için dile ve bölgeye vakıf olmamız nedeniyle çoğu daha birkaç yıldır bu ülkede bulunan Amerikan yardım örgütü çalışanlarından daha uygun olduğumuzdan, Urfa, Mardin, Diyarbakır, Harput. Eğin, Arapkir ve Malatya civarlarında yaşayan 8.000 kadar çocuğun nakliyle görevlendirildik." (Jacob Künzler, Kan ve Gözyaşı Ülkesinde... s 179)

[39] Verjin Donikyan ile ilgili bilgi ve belgeler Yves Ternon, Mardin 1915, Bir Yıkımın Patolojik Anatomisi, Ed. Sait Çetinoğlu, Çev. Naringül Tateosyan, Belge Uluslararası Y. 2013, s 610-611'den alınmıştır.